

УДК 378.147:101.1

ФІЛОСОФІЯ ДЛЯ НЕФІЛОСОФІВ (ДО ПИТАННЯ ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ БАКАЛАВРІВ, МАГІСТРІВ ТА ДОКТОРІВ ФІЛОСОФІЇ (PHD) В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ)

Поліщук І.Є., к. філос. н.,
доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук
Херсонський державний університет

Галіченко М.В., к. філос. н.,
старший викладач кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук
Херсонський державний університет

У статті порушено проблему якості філософсько-методологічної підготовки бакалаврів, магістрів та докторів філософії (PhD). Зроблено критичний аналіз рівня цієї підготовки. Відзначено недоліки вузькоспеціалізованих напрямів освіти, які ускладнюють процес пристосування молодих науковців до різних наукових традицій, міждисциплінарних досліджень, новітніх методологій, що прийняті в постнекласичній науці.

Ключові слова: *філософія, філософія та методологія науки, філософська освіта, філософське мислення.*

В статье рассмотрена проблема качества философско-методологической подготовки бакалавров, магистров и докторов философии. Сделан критический анализ уровня этой подготовки. Отмечены недостатки узкоспециализированных направлений образования, которые усложняют процесс приспособления молодых ученых к разным научным традициям, междисциплинарным исследованиям, новейшим методологиям, принятым в постнеклассической науке.

Ключевые слова: *философия, философия и методология науки, философское образование, философское мышление.*

Polischuk I.Ye., Halichenko M.V. PHILOSOPHY FOR NON-PHILOSOPHERS (THE ISSUE OF PHILOSOPHICAL AND METHODOLOGICAL PREPARATION OF BACHELORS, MASTERS AND DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD) IN THE MODERN UKRAINIAN UNIVERSITY)

The article addresses the quality issue of philosophical and methodological preparation of bachelors, masters and doctors of philosophy (PhD). We make a critical analysis of the level of training. The article highlights the disadvantages of highly specialized fields of education which complicate the process of adaptation of young scientists to different scientific traditions, interdisciplinary studies and to the latest methodologies of post classical science.

The article considers the current state of philosophical and methodological preparation of bachelors and masters majoring in non-philosophical science in Kherson State University.

The article discusses the insufficiently thought-out steps of the ministerial departments regarding the philosophical education for non-philosophers. It should be noted that the simplified understanding of philosophy, diminishing of its social and cognitive status by our scientists, especially those who major in engineering science, lead to a significant gap between the methodology programs, research methods and science innovations in the developed countries. Some critical remarks are made about the shortage of modern educational material in the textbooks of philosophy and other basic sciences. It is proposed to include Modern Logic and Methodology of Science to the list of optional subjects.

Among the competencies required for general training and professional preparation of masters and doctors of philosophy the authors point out: understanding of philosophy and methodology of science; ability to critically evaluate and use methodology programs, modern scientific research methods; proficiency with philosophical and scientific argumentation; ability to study independently using innovative research methodology; ability to communicate effectively in the scientific community using the information technologies.

The authors believe that the expected result of the research is the development of universality of a researcher who can work in new interdisciplinary areas.

Key words: *philosophy, philosophy and methodology of science, philosophical education, philosophical thinking.*

Постановка проблеми. Нагальна потреба у підвищенні теоретичного статусу вітчизняної науки та можливостей ефективного практичного застосування її результатів спонукає науково-педагогічну спільноту шукати оптимальні методологічні програми

та методики підготовки молодих науковців у рамках університетської освіти. Важливим кроком у цьому напрямі є впровадження в Україні новітньої системи навчання бакалаврів, магістрів та докторів філософії (PhD) різних галузей знання. Чималу роль в

досягненні високого рівня загальнонаукової та спеціальнонаукової кваліфікації випускників вишів мають відігравати методологічні навчальні курси, зокрема філософські. Проблема полягає насамперед у тому, що підготовка бакалаврів і магістрів у сучасних університетах, українських і зарубіжних, найчастіше є вузькоспеціалізованою, і ця обставина перешкоджає здобувачу вищої освіти розуміти сучасну науку як інтегративне утворення, в якому міждисциплінарні зв'язки не заважають, а суттєво допомагають професійному становленню науковця, оскільки саме завдяки ним він навчається розуміти світ як єдине ціле, якому притаманні численні детермінації різного спрямування та нелінійні процеси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стаття підготовлена у рамках виконання ініціативної науково-дослідної теми кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету «Філософсько-методологічна підготовка магістрантів та докторів філософії (PhD) в умовах реформування вищої освіти» (№ 0117U001763). У попередніх публікаціях І.Є. Поліщук та М.В. Галіченко були проаналізовані наступні проблеми: роль філософської освіти у підготовці магістрів, використання синергетичної методології у соціально-гуманітарних дослідженнях, методологічна підготовка магістрів тощо. Проте в умовах реформування вищої освіти України постає необхідність розробки компетентностей, які б забезпечили відповідну філософську та загальнонаукову підготовку майбутніх бакалаврів, магістрів та докторів філософії (PhD). Саме тому при розробці відповідних компетентностей автори спиралися на роботи таких вчених, як В.Є. Бахрушин, О.І. Панич, Н.М. Торкут, В.І. Меньяло, О.О. Ковтун, В.Г. Муромець, Ю.О. Шабанова, С.О. Терн та інші.

Постановка завдання. Проаналізувати стан філософсько-методологічної підготовки бакалаврів, магістрів та докторів філософії у Херсонському державному університеті та запропонувати перелік компетентностей, які мають забезпечити цю підготовку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вузькоспеціалізований молодий науковець найчастіше є таким, що складно пристосовується до різних наукових традицій, новітніх методологій та навіть до непопулярних, неприйнятних в його найближчому науковому співтоваристві загальнонаукових методів дослідження, способів розв'язання конкретних задач. Йому часто здається, що класична новоєвропейська методологія, до якої насамперед належить метод аналізу,

є запорукою отримання якісного нового результату (хоча цей метод дозволяє вийти на спрощену інформацію щодо об'єкта дослідження, зокрема в галузі соціально-гуманітарних наук). Але якщо пригадати деякі методологічні зауваження видатних філософів та науковців ХХ століття, зокрема Тейяра де Шардена, то сучасна наука, яка колись надміру, аж до впадіння в оману піддавалась чарам аналізу, тепер знову звикає розглядати еволюційно творчу функцію синтезу [8, с. 211]. Таким чином, в сучасній постнекласичній науці все частіше постає питання, наскільки пристосованими до досліджень різноманітних предметів, явищ, процесів різних структурних рівнів світу – матеріального та ідеального – є методи класичної науки, та на які результати може сподіватись науковець при їх застосуванні. Ці зауваження можна віднести як до всього наукового співтовариства, до рівня методологічної освіченості молодих співробітників науково-дослідних установ, так і до підготовки до наукової роботи бакалаврів, магістрів та докторів філософії (PhD) в рамках університетської освіти. Саме задача вдосконалення цієї підготовки зумовила критичний характер цієї статті.

Ми розуміємо, що санкціоноване Міністерством освіти і науки України право на певну автономію вишів в перспективі може надати чималі переваги в освітній та науковій справі. Однак сьогодні, в умовах жорсткої конкуренції університетів, «битві за абітурієнта», будь-якого, навіть недостатньо підготовленого до подальшого навчання, кафедри часто-густо складають навчальні плани та програми за напрямками підготовки, що мають немов би привабливий суто професійно орієнтований вигляд, але без «високих матерій», які останнім часом в системі освіти стали вважатися атавізмами. У зв'язку з цією обставиною дозволимо собі зауважити, що саме ці «високі матерії», тобто сучасні фундаментальні теорії (наприклад, теорія самоорганізації, що суттєво впливає на постнекласичну наукову картину світу), сучасні філософсько-методологічні та логічні теорії, здатні привчити молодого науковця до сприйняття науки як діалектичного процесу, навчити його сумніватися, творчо ставитися до розв'язання різноманітних наукових проблем і задач.

Яким же має бути методологічне підґрунтя наукової підготовки в межах університетської освіти, якщо ми дбаємо про майбутнє вітчизняної науки?

Ці питання автори статті порушували в публікаціях минулих років [5; 6; 7], крім того, в подальших міркуваннях ми посилятимемося на деякі позитивні спроби наших

колег з інших університетів окреслити коло проблем, що пов'язані з методологічною підготовкою докторів філософії (PhD).

Більш конкретно розглянемо складну ситуацію з філософсько-методологічною освітою студентів-нефілософів на прикладі нашого досвіду викладання філософських дисциплін в Херсонському державному університеті. Визначимо, що наступні роздуми не претендують на універсальні узагальнення, але вважаємо, що з аналогічними проблемами стикаються наші колеги і в інших вишах. Відомо, що з часів незалежності України вітчизняна філософська думка почала поступово позбавлятися рис ідеології та щільно пов'язаної з нею традиції виключно проматеріалістичного розгляду всіх реалій світу. Цього позитивного кроку, світоглядного спрямування виявилось недостатньо для формування самостійного критичного мислення студента – майбутнього науковця або кваліфікованого фахівця будь-якого практичного напрямку діяльності. Спроба Міністерства освіти у 1997 році створити та запропонувати до обговорення проект навчальної програми нормативної дисципліни «Філософія» [9] не мала успіху, оскільки він був створений поспіх і містив вельми багато еkleктично поєднаних тем та питань. В 2000-х роках, немовби дотримуючись стратегії автономного розвитку вишів, Міністерство освіти і науки України прибрало статус нормативних у цілої низки дисциплін загальноосвітнього та світоглядного змісту. В цей перелік потрапила і філософія. З навчальних програм практично усіх напрямів підготовки були прибрані (як непотріб!) етика, естетика, релігієзнавство, логіка. Це означало, що питання, які пов'язані з усіма цими вельми складними розділами філософського знання, викладач має «втиснути» в загальний курс філософії (сьогодні це 3 кредити, причому аудиторних годин приблизно 1,5 кредити). Зауважимо також, що викладається філософія впродовж одного семестру. Постає питання, чи отримає професійну підготовку, скажімо, майбутній вчитель етики або логіки – предметів, що викладаються у середній школі? Сьогоднішня ситуація з філософською освітою подовжує погіршуватися.

Міністерськими структурами вже розпочато і планується завершити до кінця 2018 року процес затвердження Стандартів освіти за усіма напрямками підготовки. У тих стандартах, що вже затверджені, світоглядні та методологічні компетенції виглядають вельми розпливчасто. Складається враження, що укладачі цих стандартів немов би соромляться пов'язувати компетенції методологічного спрямування з філософі-

єю як загальнометодологічною дисципліною.

Викладачам нефілософських дисциплін тепер надана можливість «по-філософськи», вельми плюралістично тлумачити методологічні задачі на власний розсуд, підміняючи філософську та загальнонаукову методологію вузькопрофесійними методами та способами пізнання конкретних об'єктів, сфер діяльності. У цьому зв'язку неприпустимою для високоцивілізованого суспільства є розповсюджена в сучасній суспільній думці (причому не тільки буденній) тенденція розмивання, розпорошення самого поняття «філософія», надання йому суто повсякденно-побутового змісту. Подібне його вживання – це «штучна прикраса» світу повсякденності, з його суто прагматичними запитами, однак цей світ повинен йти шляхом одухотворення не без участі високих духовних здобутків людства, в тому числі власне філософських.

Таким чином, перед нами, викладачами філософії, постає складне завдання: довести чиновникам, усьому університетському загалу – викладачам-нефілософам, студентам нефілософських спеціальностей – важливість та необхідність філософської освіти як підґрунтя будь-якої спеціалізованої наукової підготовки.

Зазначимо також, що великою помилкою як світоглядного, так і методологічного спрямування можна вважати позицію деяких науковців переважно технічного профілю, викладену, зокрема, у статті шановного Романа Черніги [12]. На превеликий жаль, автор зводить результативність українських філософських досліджень до питань рейтингування їх, наприклад, у Скопус (від англ. Scopus – бібліографічна і реферативна база даних та інструмент для відстеження цитованості статей, опублікованих у наукових виданнях). Звісно, українська філософська думка, як і більшість теоретичних досліджень іншого фундаментального спрямування, знаходиться сьогодні в стані кризи (сподіваємося, тимчасової). Однак це не дає нікому права принижувати статус філософії як такої. Не слід заважати вітчизняним викладачам філософії піднімати рівень базової філософської підготовки, використовуючи кращі напрацювання в царині сучасної світової філософської думки, зокрема розробки методологічного спрямування. Хочемо порадити стійким та воявничим «борцям з філософією», тим, хто не розуміючи її змісту та призначення в суспільстві, лідируючого положення в сучасній методології науки, ознайомитись з її здобутками ХХ – початку ХХІ століття (що, сподіваємося, допоможе їм зруйнувати міф

про філософію як суцільну сферу спекулятивного мислення). Це дозволить нашим колегам-нефілософам оновити методологію, а значить, і зміст та результати своїх власних наукових праць, дисертацій та підручників. До речі, нам невідомі будь-які заперечення шановних науковців-нефілософів щодо присудження ступеня докторів філософії (PhD) їхнім молодим колегам.

Зауважимо, що престиж філософської освіти для нефілософів не зможе підніматися виключно зусиллями викладачів філософії, які працюють зі здобувачами вищої освіти ступеню бакалавр, магістр, доктор філософії (PhD), але їй потребує підтримки всього професорсько-викладацького складу університету. Тут ми знову повертаємося до питання, як саме викладачі-нефілософи розуміють філософію: старші за віком – ідеологізовано, переважно як діалектичний та історичний матеріалізм, молодші – як такий предмет, що за змістом і формою його подання не відрізняється від усіх інших, як такий, що його можна завчити або все ж як основу найважливішої здатності людської свідомості – самостійно мислити та вміти сумніватися? Отже, крім задачі уточнення змісту та вдосконалення методик викладання курсів філософії, викладачі цієї дисципліни мають розв'язати проблему, що пов'язана з необхідністю зміни суспільної думки (зокрема викладацької у стінах вишу) щодо філософії та її функцій, з необхідністю осучаснення поглядів на філософію самих викладачів різного профілю. Для цього кафедр філософії бажано було б впровадити на громадських засадах методологічні семінари, круглі столи для своїх колег-нефілософів з питань сучасної світової філософії, зокрема, здобутків філософсько-методологічного спрямування [6].

Торкнемося далі питання щодо змісту вузівських підручників з філософії та наукових дисциплін. З початку 90-х років і до сьогодні в Україні надрукована або/і розташована на електронних носіях велика кількість підручників і посібників з філософських дисциплін. На нашу думку, зміст та форма більшості з них несуттєво відрізняється від підручників радянської доби (хіба що від марксизму-ленізму «відхрестились», але й дискусійну форму, що має спонукати студента на вільні роздуми, практично не набули, визначення основних понять та категорій найчастіше – чіткі, «рамочні»). В цьому плані взірцем по-справжньому філософського змісту можна вважати навчальний посібник В. Малахова [3]. Треба зазначити, що серед навчальної філософської літератури трапляються й такі, де «екзистенційно забарвлена» форма ускладнює пересічно-

му студенту можливість сприймати зміст авторських думок [10; 11]. Ця обставина має спонукати нас на пошук найбільш оптимального співвідношення змісту і форми при написанні навчально-методичних філософських праць. Висловимо далі певні зауваження і щодо змісту вузівських підручників з деяких фундаментальних дисциплін природничого та соціально-гуманітарного профілю, орієнтуючись на думки самих студентів. Більшість опитаних нами студентів вважають, що автори підручників і посібників з фундаментальних дисциплін, які видані з часів незалежної України, вкрай рідко викладають теоретичний матеріал із урахуванням найсучасніших наукових відкриттів, зокрема міждисциплінарного змісту. Однак гарантією якісної наукової та науково-методичної продукції є якраз відповідність рівню сучасної світової науки. Звісно, вітчизняному викладачеві, який має дуже велике за обсягом аудиторне навантаження (на відміну від обсягу подібного навантаження у західноєвропейських або американських університетах), зручніше (за браком часу на своє професійне вдосконалення) орієнтуватись на сторіччями складені наукові уявлення, методи, прийоми дослідження класичної науки, аніж постійно враховувати новітні наукові здобутки. Викладаючи дисципліну «Філософія та методологія науки», ми, автори статті, часто-густо зіштовхуємося з тією обставиною, що основні змістовні компоненти постнекласичної наукової картини світу маловідомі або зовсім невідомі здобувачам освіти рівня «магістр». Недостатньо глибоким є і рівень методологічної підготовки, який отримують майбутні бакалаври, вивчаючи дисципліну «Основи наукових досліджень». Цей курс читають викладачі випускових кафедр в межах одного кредиту, і найчастіше його зміст має формальний неосучаснений характер.

Вельми скорочений базовий курс філософії також не дає можливості викладачеві приділити достатню увагу питанню етапів та методів наукового дослідження. Покращенню ситуації з науково-методологічною підготовкою студентів могло б сприяти включення в цикл варіативних дисциплін за вибором студентів спецкурсів філософсько-методологічного спрямування. На жаль, сьогодні в якості спецкурсів варіативного курсу представлені або ті, зміст яких співпадає із суто спеціалізованими науковими інтересами конкретних викладачів, або ж ті, зміст яких виходить за межі глибокої спеціалізованої підготовки здобувача вищої освіти. Ми впевнені, що варіативні спецкурси мають поглибити рівень професійної підготовки, а не мати відірваний

від неї і навіть просто розважальний характер. Для доповнення своєї основної освітньої програми здобувач може скористатися можливістю паралельно отримати іншу освіту або навчатися на курсах, що видають сертифікати за напрямами підготовки. Розуміючи, що описана ситуація не може автоматично зрушитись в позитивному високопрофесійному напрямі, викладачі кафедр філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету розпочали роботу з підготовки спеціалістів, що включають питання методології науки, логік. Однак підкреслимо, що без розуміння та підтримки випускових кафедр нам буде вкрай важко зорієнтувати студентів на оптимальний вибір професійно затребуваних дисциплін філософського циклу. Відомо, що в цьому навчальному році здобувачам освіти деяких напрямів підготовки в Херсонському університеті запропоновані дисципліни філософського спрямування, зокрема «Філософія інклюзивної освіти», «Філософія психології», «Філософія танцю» тощо, викладання яких забезпечують випускові кафедри. Ми розуміємо, що подібні курси мають певний сенс і певну специфікацію, але для їхнього методологічного забезпечення була б не зайвою консультативна допомога кафедри філософії, за якою викладачі-нефілософи практично не звертаються.

Зупинимось далі на деяких особливостях філософсько-методологічної підготовки освітніх рівнів «магістр» і «доктор філософії (PhD)». Сьогодні існує багато питань щодо змісту філософсько-методологічних дисциплін, що включені в навчальні програми названих рівнів освітньої підготовки, які, безумовно, є ланками єдиного навчального процесу. Однак можна визначити певні відмінності цих дисциплін. Викладаючи предмет «Філософія та методологія науки», слід, на наш погляд, акцентувати знання, теоретичну компоненту як методологічну основу магістерської програми підготовки. Майбутніх докторів філософії (PhD) необхідно орієнтувати на більш творчі, вільно обрані здобувачем методологічні програми, підходи, прийоми та методи дослідження, що враховують загальнонаукові методологічні новації та найбільш вагомі методологічні здобутки наукової та суспільної галузей. Крім того, глибоке сприйняття власно філософської сучасної методології має допомогти здобувачу досягти більш суттєвих результатів, оскільки орієнтує на розуміння світу як цілісної системи, її впливів на всі структурні рівні, так і залежності фундаментальної структури універсуму від процесів на рівні підсистем і елементів.

Так, Ю.О. Шабанова цілком доречно підкреслює значення світоглядної компоненти у формуванні стандартів підготовки докторів філософії в технічній сфері [13, с. 190]. Слід однак зауважити, що ми маємо формувати стандарти освітніх програм у відповідності до вимог не тільки сучасної європейської, як пише авторка, але й світової науки. Заслугує на увагу також її пропозиція впровадити не суто загальний курс філософії науки, а й суттєво доповнити його питаннями наукової етики. У зв'язку зі включенням у свій авторський курс етичної проблематики Ю.О. Шабанова пропонує сформулювати ціннісно-моральні орієнтації дослідника. До загальних компетенцій доктора філософії у вигляді вмінь вона включає спілкування в діалоговому режимі, соціальну відповідальність за результати дослідження, етичну експертизу наслідків наукових новацій, системне мислення (з аксіологічними, антропологічними й соціологічними компонентами), критичне мислення, еволюційне цілепокладання [13, с. 191]. На наш погляд, не всі перераховані компоненти можна віднести власне до вмінь, тобто сфери практичної реалізації теоретичного капіталу, який є більш універсальним, таким, що є мисленнєвим підґрунтям науково-дослідницької діяльності. Вважаємо за доцільне перелік компетенцій розпочати з власно мисленнєвих. Дещо незрозумілим серед запропонованих компетенцій є термін «еволюційне цілепокладання».

Однак дозволимо собі дещо критично поставитись до компетентної моделі майбутнього доктора філософії, запропонованої авторами навчально-методичного посібника (за ред. В.І. Меньяло та ін.), в якій ігнорується власно філософсько-методологічний компонент. Тут названі шість основних груп компетентностей: дослідницько-інноваційні, загальнонаукові, спеціальнонаукові, психолого-педагогічні, соціокультурні, іншомовні [4, с. 41].

У своїх авторських навчальних програмах з дисциплін «Філософія та методологія науки», «Історія і філософія науки» ми пропонуємо включити в компетентності, які узгоджуються із загальною та професійною підготовкою магістрів і докторів філософії (PhD), такі:

- базові знання з історії, філософії та методології науки;
- розуміння місця і ролі науки в суспільстві, цінностей наукової раціональності;
- вміння критично оцінювати та використовувати методологічні програми та методи сучасного наукового дослідження;
- володіння способами філософської та наукової аргументації, навичками застосування законів, принципів, категорій, що

необхідні для осмислення природних і соціальних явищ, мисленнєвих процесів;

- здатність до самостійного навчання новітніми методами наукового дослідження;
- здатність до ефективних комунікативних взаємодій у науковому співтоваристві, в тому числі засобами інформаційних технологій [1; 2].

Висновки. Критичний аналіз ситуації з філософсько-методологічною підготовкою здобувачів вищої освіти дає підстави окреслити такі кроки з її вдосконалення:

1. Важливою стратегічною задачею філософської спільноти є підвищення соціального і когнітивного статусу філософії у суспільній думці, документах МОН, свідомості викладачів і студентів. Є потреба у подальших обговореннях, теоретичних обґрунтуваннях питань філософської освіти для нефілософів, вдосконаленні навчальних програм, підручників і посібників, проведенні філософсько-методологічних семінарів для викладачів, включенні філософських спецкурсів до числа дисциплін вільного вибору студентів.

2. Вважаємо за доцільне включення в компетентності магістрів і докторів філософії базових знань з методології науки та вміння їх використовувати в наукових дослідженнях.

3. Серед очікуваних результатів навчання доцільно відзначити сформованість універсальності дослідника, що здатний працювати в сучасних міждисциплінарних галузях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авторська навчальна програма з дисципліни «Історія і філософія науки». / І. Є. Поліщук. Збірник авторських навчальних програм дисциплін із соціально-гуманітарної та методологічної підготовки. Херсон, 2018. С. 164–172. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/6649>.

2. Авторська навчальна програма з дисципліни «Філософія та методологія науки» / І. Є. Поліщук. Збірник авторських навчальних програм дисциплін із соціально-гуманітарної та методологічної підготовки. Херсон, 2018. С. 143–153. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/6651>.

3. Малахов В.А. Етика. Курс лекцій: Навч. посібник. К.: Либідь, 2006. 384 с.

4. Підготовка докторів філософії у Запорізькому національному університеті: навч.-метод. посіб. (В.І. Меньяло та ін.). Запоріжжя: ЗНУ, 2017. 152 с.

5. Поліщук І.Є. Про деякі аспекти методологічної підготовки сучасних науковців. Філософська освіта як підґрунтя методологічної підготовки магістрів та аспірантів: зб. наук. праць. Херсон: Айлант, 2008. С. 17–25.

6. Поліщук І.Є. Проблема застосування синергетичної методології в соціально-гуманітарних науках / І.Є. Поліщук, М.В. Галіченко. Південний архів. Зб. наук. праць: Іст. науки. Херсон: ХДУ, 2010. Вип. 31–32. С. 26–34.

7. Поліщук І.Є. Філософська освіта як підґрунтя методологічної та світоглядної підготовки бакалаврів і магістрів в українському університеті. Педагогічні науки: Зб. наук. праць. Херсон, 2015. Вип. 68. С. 51–60.

8. Тейяр де Шарден. Феномен человека. М.: «Наука», 1987. 240 с.

9. Філософія. Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих навчальних закладів освіти. Проект. К.: Вид-во «Генеза», 1997. 20 с.

10. Філософія: підручник / І.В. Бичко, І.В. Бойченко, В.Г. Табачківський та ін. К.: Либідь, 2001. 408 с.

11. Хамітов Н. Історія філософії: проблема людини та її меж.: навч. посіб. / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова. К.: КНТ, 2016. 396 с.

12. Черніга Р. До дискусії про опублікування результатів дисертацій / Р. Черніга. Голос України. № 120. 5 липня

13. Шабанова Ю.О. Світоглядна компонента у формуванні стандартів підготовки докторів філософії в технічній сфері. Підготовка докторів філософії (PhD) в умовах реформування вищої освіти: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Запоріжжя, 5–6 жовтня 2017 р.). Запоріжжя: ЗНУ, 2017. С. 190–192.